

УТОПІЯ І НАУКА: АСПЕКТИ ЄДНОСТІ ТА ПРОТИСТОЯННЯ

© Петрушенко О., 2009

Окреслено взаємозв'язки та протиставлення утопії та науки як утворень суспільної свідомості. Простежується також ставлення до науки у представників утопічної думки, починаючи від передісторії утопічного жанру (Платон), в подальшому – у Т. Мора, Ф. Бекона (XVII ст.), Л.-С. Мерсьє (XVIII ст.), Ш. Фур'є (XIX ст.), а також в антиутопіях О. Хакслі та Дж. Оруела (XX ст.).

Ключові слова: утопія, наука, техніка, антиутопія, розвиток суспільства.

Oksana Petruchenko. Utopia and science: the main connections and oppositions.

The article is dedicated to description of the main connections and oppositions between utopia and science as formations of social consciousness. Attitude towards science of representatives of utopian thought (from Plato – later to Th. More, F. Bacon in 17 cent., L.-S. Mercier in 18 cent., Ch. Fourier in 19 cent., and also in negative utopias of A. Huxsley and G. Orwell in 20 cent. – is traced.

Key words: utopia, science, technics, negative utopia, development of society.

Як поняття *утопії*, так і поняття *науки* є предметом доволі всебічного дослідження та аналізу у сучасній філософській та соціально-політичній літературі. Протягом XIX та XX ст. міркування щодо сутності цих понять та їх ролі у житті суспільства і окремих людей викликали суперечки, а також створення відповідних концепцій – позитивних та негативних. Певні покоління навіть обирали свій життєвий шлях відповідно до того, як вони оцінювали та осмислювали ці поняття. При цьому здебільшого означені поняття розглядалися як протилежні за ціннісним підходом: або наука сприймалась як щось реальне, позитивне та необхідне для людства, а утопія – як безпідставні та навіть шкідливі для наукового трактування світу фантазії (наприклад, у концепції К. Маркса), або утопія трактувалась як засіб прогресивного перетворення недосконалого соціального життя, а наука – як намагання пояснити і виправдати існуючий стан справ (К. Маннгейм).

Мета роботи – проаналізувати співвідношення утопії та науки у змістовному та історичному контекстах.

Суміщення цих понять у вітчизняній філософській та соціально-політичній літературі розглядається, на жаль, або як негативне, або як взагалі абсурдне за самими сутнісними характеристиками. Загальновідомо, що утопія подає нам опис певного ідеалу суспільного устрою, причому антиутопія теж пропонує певний ідеал або його основні засади та принципи шляхом доведення «від супротивного». Ідеал, своєю чергою, значною мірою пов'язаний з емотивною сферою людського життя, з художнім, цілісно-образним баченням світу або певних його компонентів. Ідеал не передбачає визначення внутрішніх структурних компонентів соціальних явищ та процесів, експериментальних підтверджень певних міркувань, формул та спеціальних символічних позначень. У зв'язку з вищевикладеним легко дійти висновку, що розмови про науку та науковість виглядають тут безпідставними та недоречними. Неможливо прикласти до утопії методи емпіричного пізнання – ні спостереження, ні експеримент, ні вимірювання. Застосування методів наукового теоретичного пізнання теж виглядає проблематичним, оскільки за своєю формою утопії здебільшого – це художні або публіцистичні твори, які в принципі не повинні відповідати стандартам науковості.

Проте за докладного дослідження виявляється, що утопія та наука мають доволі велику кількість ліній зв'язку. І термін «утопія», і сам цей літературний жанр виникає та розповсюджується, починаючи з XVII ст., коли з'являється наука у сучасному значенні цього слова – як

специфічний спосіб пізнання, який приводить до знання об'єктивного, пов'язаного з певною термінологією, системного, перевіреного [5, с. 167]; причому таким пізнанням професійно займається певна соціальна група інтелектуалів (інтелігенція). З попередніх епох до представників класичної утопічної традиції можна віднести Платона, проте саме Платон розмежовує *світ речей* та *світ ідей (ідеальних сутностей)*, що й створює інтелектуальні умови для подальшого розвитку науки (наприклад, для створення та використання понять *ідеальне коло*, *ідеальний газ* тощо).

Крім того, наука принципово ґрунтується на логічному та раціональному мисленні, на використанні та обґрунтуванні певних розгорнутих та продуманих аргументів. Творці утопій теж досить часто не просто описують певний суспільний лад, а й наводять аргументацію щодо того, чому певні описані звичаї, правила соціального співжиття або закони є розумними чи нерозумними, корисними для суспільства загалом або шкідливими, бажаними або небажаними. Отже, традицію філософського раціоналізму, що є вихідною для наукового знання та пізнання, слід визнати притаманною і для утопічної творчості.

І, нарешті, у багатьох утопічних творах ми знаходимо міркування про навчання та освіту, про певні напрямки, способи та результати пізнавальної діяльності, про основні або найважливіші напрямки наукового знання, певне ставлення до науки загалом або до окремих сфер наукового знання як до найважливіших або до непотрібних, від яких жителі досконалого суспільства відмовляються. Антиутопії, які набувають розповсюдження дещо пізніше – у XIX – XX ст., приділяють увагу вже не лише науці та розвитку наукових знань, а й різноманітним технологіям та можливостям їх впливу на життя суспільства. Причому у цій сфері – сфері ставлення авторів утопічних творів до науки та до її ролі у житті найдосконалішого (або найжахливішого) суспільства, – простежується певна історична та історико-філософська динаміка.

Томас Мор у своїй «Утопії» пише переважно не про науку, а про освіченість. На його думку, надзвичайно важливим компонентом знань людини досконалого суспільства повинна бути, з одного боку, – гуманітарна освіченість, тобто ознайомлення з античними авторами, творами визначних філософів, поетів та письменників, з іншого – ознайомленість з релігійною проблематикою та свідоме ставлення до релігії. На думку Т. Мора, і те, і інше повинно впливати на моральність громадян розумно організованого суспільства, бути основою дій та вчинків, які здійснювалися б в інтересах усієї спільноти, але при цьому і не призводили б до конфліктів з іншими людьми. «Священики навчають дітей та молодих людей, проте піклування про науки вони не вважають важливішим від піклування про звичаї та добродетельність, оскільки докладають величезних зусиль для того, щоб від самого початку ще ніжні і м'які дитячі душі засвоїли думки добрі та корисні для збереження утопічної держави; ставши міцними в дітях, ці думки супроводжують дорослих упродовж всього життя і приносять велику користь для захисту підвалин держави, яка гине як раз від тих вад, що виникають через хибні судження» [6, с. 265–266].

До наукових знань у теперішньому трактуванні цього слова, які були розвинуті в утопійській державі, Т. Мор відносить математику («науку про рахування та вимірювання» [6, с. 209], музику, діалектику, астрономію, певною мірою – медицину [6, с. 194–195], проте останню жителі утопічної країни розглядають значною мірою як різновид добродійної діяльності, як догляд за хворими громадянами суспільства. Таке уявлення про наукові знання цілком виправдані, якщо брати до уваги, що «Утопія» була написана на початку XVI ст., коли багато сучасних напрямів наукового знання ще не були сформовані. Проте у пізніших утопічних творах автори висловлюють свої міркування з приводу значно ширшого кола наукових знань.

Так, Френсис Бекон у своєму творі «Нова Атлантида» (написана у 1623 – 1624 рр.) описує як взірцевий такий суспільний устрій, який можна було би назвати науково-технічною або сцієнтистською утопією. Бекон із захватом пише про досягнення науково-технічного прогресу в ідеальному суспільстві, про організацію зусиль науковців, про можливості для наукових досліджень, які були створені державою у цій країні. Фактично навіть курівництво цією країною здійснює певне коло науковців, які спеціально займаються продукуванням знань різноманітних напрямів, а, здобувши нові знання, вирішують, які саме знання слід розповсюджувати, тому що вони корисні для суспільства, а які знання можуть бути небезпечними, можуть нашкодити людям, і

отже, не повинні бути розповсюдженими. В умовах ХХІ ст., коли людство пережило та осмислило досвід різних варіантів панівних ідеологій, цензури, різних видів інтелектуального контролю, такі проекти навіть дещо шокують, проте для Ф. Бекона такий стан речей виглядає цілком природним – адже науковці як освічені люди повинні нести відповідальність за розвиток людських знань, передбачати можливі наслідки певних відкриттів, компетентно дбати про майбутню безпеку людства. Можливо, якби у процесі реального розвитку науки існував певний суспільний інститут, який намагався би передбачити наслідки певних відкриттів для подальшого розвитку людства, сьогодні ми не змушені були б міркувати над глобальними проблемами сучасності (які створені самими людьми) та над шляхами їх вирішення і подолання.

Проте за детальнішого ознайомлення з текстом цього твору ми з подивом помічаємо, що характер наукових знань і досліджень, методи і напрямки дослідження, а також завдання наукової діяльності трактуються тут дещо специфічно порівняно з сучасними уявленнями про науку. Бекон пише: «Метою нашого суспільства є пізнання причин та прихованих сил всіх речей; і розширення влади людини над природою, доки все не стане для людини можливим» [2, с. 514]. І далі здійснюється доволі довгий перелік різноманітних споруд, які існують у країні та застосовуються для експериментів та емпіричних досліджень. У цьому переліку згадуються глибокі шахти, де на значній глибині здійснюються досліди із заморожування та збереження різних речовин, а також певні лікувальні процедури; високі вежі для метеорологічних спостережень [2, с. 515]; лабораторії для штучного створення явищ природи; кімнати здоров'я для лікування захворювань та їх профілактики [2, с. 516]; сади та городи, де здійснюються досліди з виведення нових, якісніших сортів різних плодових культур; парки і заповідники для вивчення та виведення нових видів рослин і тварин [2, с. 517]; створення ліків, паперу, тканин [2, с. 519], а також різноманітні засоби та пристрої, що використовуються для проведення наукових спостережень [2, с. 519–521].

Отже, на основі наведених описів можна стверджувати, що для Ф. Бекона як для представника емпіризму наука існує насамперед як експериментальна діяльність у величезній лабораторії, якою може стати вся країна. Звичайно, твір «Нова Атлантида» не закінчений, проте той текст, який є у нашому розпорядженні, трактує науку саме як дослідно-емпіричну.

Французький мислитель Луї-Себастьєн Мерсьє у своєму творі «Рік дві тисячі чотириста сороковий. Сон, якого, можливо, і не було», який було надруковано у 1771 році, демонструє нам дещо інші погляди на науку та її роль у житті суспільства. Тут зберігаються уявлення про те, що наука і релігія є основними складовими правильного виховання громадян (і відіграють саме таку роль у Франції ХХV ст.). Проте, оскільки цей твір написаний у часи Просвітництва, коли розвиток наукових знань вже досягнув певного рівня, ми знаходимо тут значно більше конкретних даних про стан науки в досконалій державі майбутнього.

Так, Л.-С. Мерсьє підкреслює, що навчання та наукові дискусії здійснюються французькою мовою (а не латиною); мертві мови не вивчаються. З одного боку, було здійснено низку перекладів творів античних авторів французькою мовою. З іншого, – більше уваги стало приділятися вивченню живих мов – італійської, англійської, німецької та іспанської. На думку Л.-С. Мерсьє, знання сучасних мов є значно необхіднішим, оскільки нові праці є кориснішими і важливішими, відповідають реаліям і запитам описуваного часу, пов'язані з певним рівнем наукових знань, політичними уявленнями та моральними цілями суспільства [4, с. 32].

Разом з абеткою діти вивчають і алгебру як основу наукового мислення [4, с. 34]. Основною сферою знання та пізнання є фізика, яка трактується як ключ до природи та ґрунтується на досвіді. Проте вивчення законів фізики не є самодостатньою ціллю, – саме фізика, на думку Л.-С. Мерсьє, дає змогу зрозуміти розумність і мудрість Творця, бо демонструє людині всю складність цього дивовижного світу та дає змогу уникнути хибних поглядів на світ [4, с. 33–34]. Саме фізика у широкому значенні слова дозволяє людині, після досягнення нею повноліття та зрілості, за допомогою мікроскопа та телескопа ознайомитися з двома безоднями (за Б. Паскалем), і в такий спосіб стати людиною свідомо релігійною [4, с. 63–64]. Релігійність же є основою моральності, яка веде до стабільності та благополуччя суспільства. Тому мораль та моральне виховання теж оголошуються важливими елементами суспільного життя.

Л.-С. Мерсьє визнає також важливість поезії, проте не усякої, а лише піднесеної, яка розповідає про подвиги видатних людей, які можуть трактуватися як взірець для наслідування. Тому з поетичними творами такого гатунку громадян слід ознайомлювати після досягнення певного віку, коли молода людина вже здатна осягнути значення описуваних подій та вчинків і правильно зрозуміти їх [4, с. 36]. Дивним для сучасного читача виглядає енергійно-негативне ставлення автора до ліричної поезії, яка розглядається як непотрібна та навіть шкідлива.

Проте є дві сфери знань, проти яких автор виступає доволі різко. По-перше, він досить енергійно висловлюється проти вивчення дітьми історії. На його думку, історія є ганьбою людства, бо переказує нам безумства та злочини попередніх поколінь. Вона дає нам приклади марнославства, воєн та всяких безумств [4, с. 34]. Тому навіть у храмах відсутні будь-які статуї та зображення видатних людей минулого [4, с. 56]. По-друге, підкреслюється, що у майбутньому існує різко негативне ставлення до метафізики як сфери знання, де йдеться про сутність Бога, про душу, про свободу волі тощо. Основні причини, що зумовлюють таке ставлення до метафізики – велика кількість аргументів та абстрактних міркувань, які не можуть бути визнані безсумнівними, а тому є не корисними, а шкідливими, бо лише штовхають людину у безодню сумнівів [4, с. 35].

XIX ст. можна, напевне, вважати апогеєм пошани до науки у Західній Європі, і одночасно вибухом в галузі написання утопічних творів та інтересу різних верств суспільства до утопії як соціального явища. Оскільки в межах однієї статті неможливо проаналізувати навіть найвідоміші утопічні твори цього історичного періоду, зупинимось на ідеях щодо використання науки для передбачення та свідомого прокладання найефективніших та найнауковіших шляхів подальшого розвитку суспільства, запропонованих Шарлем Фурьє.

Ш. Фурьє певною мірою продовжує традицію Просвітництва, вважаючи, що саме розвиток науки та використання наукових знань може вдосконалити суспільство. Питання про справедливість та благо у житті суспільства, на його думку, залежить від розвитку наук, які повинні охопити та вивчити увесь універсум та поставити ці знання на службу людству. Так, він проголошує, що «теорія чотирьох рухів – соціального, тваринного, органічного і матеріального – була єдиним дослідженням, яке повинен тримати в полі зору розум [8, с. 83]. Жителі всіх планет універсуму «можуть досягнути щастя лише після того, як вони її вирішать» [8, с. 83]. Ш. Фурьє пише, що, якщо його відкриття правильне, то слід готуватися до щасливої події – переходу від соціального хаосу до всесвітньої гармонії [8, с. 86].

Продовжуючи традицію Л.С. Мерсьє (і певною мірою традицію Просвітництва загалом), Ш. Фурьє енергійно виступає проти філософів, тобто «авторів невизначених наук» [8, с. 87], які створюють теорії, несумісні з досвідом, і визнає лише тих філософів, які є творцями визначених наук [8, с. 88]. Він активно виступає за корисні знання [8, с. 91], розглядає як найдоцільніші методи дослідження абсолютний сумнів та абсолютне ухилення [8, с. 92]. Ш. Фурьє постійно проводить аналогії між розвитком суспільства та розвитком природних процесів; між законами, що він відкрив щодо суспільства, та законами точних наук. Так, на його думку, серії за пристрастями аналогічні до «розпорядку математичних рядів» [8, с.100]. І, нарешті, теорія тяжіння за пристрастями [8, с. 105, 106 та ін.] однозначно тяжіє до експлікації законів природничих наук на сферу суспільного життя.

Отже, як бачимо, роль і значення наукових знань у суспільстві майбутнього в принципі визнаються представниками утопічної думки різних історичних періодів, проте структура наукового знання трактується дещо специфічно (відповідно до специфіки історичного періоду та особистих уподобань автора). Більше того, у XIX ст. виникає тенденція щодо того, щоб досконалий суспільний лад виводити не просто з розумної діяльності людей, а з розумної діяльності людей, що осягнули загальні закони універсуму і діють відповідно до них. Такі ж ідеї певною мірою присутні і у марксизмі (закони діалектичного розвитку притаманні усьому світу); можливо через це деякі філософи та політологи теж відносять марксизм до утопічних концепцій.

Дещо інше бачення науки та її ролі і місця в житті суспільства ми зустрічаємо в антиутопії XX ст. Ставлення до науки в антиутопіях істотно відрізняється від наведеного у позитивних утопіях.

Якщо погоджуватися з думкою, що у ХХ ст. у Європі та США цивілізація починає переважати над культурою, то можна стверджувати, що у сфері наукового знання та наукової діяльності відбувається аналогічний процес – техніка та технологія починають переважати над науковим знанням та вільним самодостатнім рухом наукової думки. Як і цивілізація загалом, техніка та технології пропонують комфорт, безпеку, захист від спонтанних проявів природних процесів, швидке вирішення різноманітних проблем людини (від необхідності швидкого та ефективного зв'язку до можливості заспокоїтися після стресу за допомогою ліків або й наркотиків). За таких обставин більшість членів суспільства володіють лише певним обмеженим колом знань та навичок, які сприймаються як необхідні, але й достатні для нормального життя. При цьому універсум як цілісність, що має свої глибинні зв'язки та закони розвитку, взагалі щезає з поля зору більшості науковців, які займаються розв'язанням конкретних практичних завдань та технологічних операцій. Отже, в добу цивілізації наукова діяльність стає надзвичайно близькою до повсякденності, практичною, фрагментарною, комфортно-усталеною.

Можна припустити, що такий стан речей в галузі науки впливає і на світобачення людини – у світі немає ніяких глибин та загадок, є лише технології, спрямовані на комфорт. Саме світ комфортно повсякденності в антиутопіях бере людину в полон і свідомо використовує для маніпулювання свідомістю, соціальними процесами, суспільною думкою та навіть народженням і наданням вроджених, а потім – і соціально-набутих характеристик кожної людини. Власне такий стан речей і викликає жах. Саме наукові розробки та технології дають змогу здійснювати контроль за діяльністю та думками кожної людини, вимагати певної стандартизації її діяльності.

В стилі засад ірраціоналізму можна стверджувати, що саме наука та її високий рівень розвитку, втілений у технології, робить можливою антиутопію як специфічний тип суспільства. Звичайно, уявлення про прогрес науки є основою і для створення наукової фантастики з позитивними уявленнями про майбутнє, проте без втілення у життя досягнень наукового прогресу антиутопія просто неможлива (можна запропонувати уявити антиутопію у джунглях – навряд чи такий конструкт можливий за самою логікою антиутопії).

Варто підкреслити, що жахливі сторони життя в антиутопіях пов'язані передусім не з розвитком фізики, хімії та астрономії, а з досягненнями наук, що мають безпосереднє відношення до діяльності людини, – генетики (альфа, бета, гама та іпсилон діти, штучне вирощування ембріонів з різними фізичними та розумовими здатностями) [9, с. 306–313], психології (навіювання уві сні певних моральних норм та цінностей, способи допиту, катувань та покарань), філології (створення нової мови [7, с. 200–208], повторювання певних мовних формул, які формують свідомість).

Точні науки також долучаються до того, щоб мучити людину антиутопічного суспільства, проте тут переважно згадуються технічні або прикладні сфери знання – спостереження за людьми, підслуховування тощо.

Загалом можна зробити узагальнення, що автори антиутопій виділяють ті сфери наукового знання, які уможлиблюють, прикриваючись гаслами щастя, рівності, спокою тощо, здійснювати маніпулювання людьми та контроль над ними, хоча люди про це можуть і не здогадуватися. Вірогідно, саме в цих сферах знання і повинна насамперед орієнтуватися сучасна людина, щоб не бути слухняним об'єктом маніпулювання.

1. Введение в историю и философию науки / Под ред. проф. С.А. Лебедева. – М.: Академический Проект, 2005. 2. Бэкон Ф. Новая Атлантида // Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. – Т.2. – М.: Мысль, 1972. 3. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. – М.: Логос, 2004. 4. Мерсье Л.-С. Год две тысячи четыреста сороковой. Сон, которого, возможно, и не было. – Л.: Наука, 1977. 5. Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования. – М.: Прогресс-Традиция, МПСИ: Фланта, 2005. 6. Мор Т. Утопия. – М.: Наука, 1978. 7. Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика. – М.: Прогресс, 1989. 8. Фурье Ш. Судьбы мира и человечества / Фурье Ш. Избранные сочинения. – Т. 1. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. 9. Хаксли О. О дивный новый мир // О дивный новый мир: Английская антиутопия. – М.: Прогресс, 1990.